

VANAD UUENDUSED LÕUNA- JA PÕHJAEESTI KEELES¹

KRISTIINA ROSS

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse saksapärase *saama* + Sup -tuleviku esinemist eesti vanema kirjakeele tartu ja tallinna variandis. Kirjeldatakse lähemalt selle saatust XVII sajandi lõpukümnendite kirjakeele reformi käigus ning visandatakse punktiirsel tarindi hilisem kasutuslugu XVIII sajandi ja XIX sajandi esimese poole olulisemate autorite keeles. Selgub, et kuigi põhjaeesti piiblikeelest kaotati *saama* + Sup -tulevik XVII sajandi lõpus peaaegu täielikult ning ka XVIII sajandi autorid hoidusid selle tarvitamisest, püsis see lõunaeesti piiblikeeles kogu aeg aktiivselt kasutusel (kuni tartu keele lõpliku hääbumiseni XX sajandi alguses). Põhjaeesti ilmalikus keeles võeti *saama* + Sup -tulevik XIX sajandil uuesti tarvitusele, kusjuures eriti jõuliselt hakkasid seda rakendama just rahvuslikult meelestatud ja hea eesti keele oskusega autorid. Artiklis jõutakse tõdemusele, et XVII sajandi lõpul võis *saama* + Sup -tuleviku erineva kohtlemise põhjuseks olla keeleuuendajate teadlik otsus, mis lähtus Põhja- ja Lõuna-Eesti murrete erinevusest, kuid niisuguse oletuse tõestamine või ümberlükkamine vajaks murdematerjali detailsemat analüüsi. Sest sama hästi võis *saama* + Sup -tuleviku erinev käekäik kahes kirjakeele variandis tuleneda lihtsalt sellest, et idee loobuda võõrmõjuliseks peetavast väljendusviisist tekkis keeleuuendajatel tartu keele jaoks liiga hilja, siis kui selle etalontekst „Wastne Testament” oli juba ilmunud ja omaks võetud.

Võtmesõnad: kirjakeele ajalugu, tartu keel, tallinna keel, futuurum

1. XVII sajandi keeleuuendus lõuna- ja põhjaeesti keeles

Keeleuuenduse all peetakse eesti kultuuriloos tavaliselt silmas XX sajandi alguses toimunud uuendamislainet, mis seostub eeskätt Johannes Aaviku nimega. Kuid kirjakeele arengus on olnud teisigi aegu, mil suhteliselt

¹ Artikli aluseks on Huno Rätsepa juubelikonverentsil „Keeleuuenduse aastasada” 28.12.2012 peetud ettekanne. Uurimistööd on rahastanud ETF 7896 ja SF0050037s10.

lühikese aja jooksul sihipäraselt ellu viidud reformide tulemusel on maksvusele pääsenud varasemast oluliselt erinev keelevariant. Üks selline ajalõik oli XVII sajandi viimane veerand, mil tegeldi intensiivselt piibli tõlkimisega põhja- ja lõunaeesti keelde ehk tallinna ja tartu keelde, nagu neid keelevariante vastavate keskuste järgi nimetatakse. Tõlke- ning keeleküsimumustes kujunes Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumi ringkondades välja kaks vastandlike vaadetega koolkonda. Eestimaalased, kes tõlkisid piiblit tallinna keelde, kasutasid sihtkeelena sajandi esimesel poolel tekkinud saksapärasest keelevariandi. Liivimaa koolkonna esindajad, kes tegelesid nii tartu- kui ka tallinnakeelse tõlke arendamisega, pooldasid sihtkeelte rahvapärastamist. 1686. aastal ilmus Liivimaa konsistooriumi tõlkijate, eeskätt Andreas ja Adrian Virginiuse tööna tartukeelne „Wastne Testament”, mille keel oli võrreldamatult ladusam ja rahvapärasem kui pool sajandit varem Joachim Rossihniuse perikoopidega kehtestatud tartu keele variant (Peebo 2001). Samavõrra värskendavalt uuenduslik oli see ka tollaste tallinnakeelsete perikoobiraamatute ja käsikirjaliste tõlgetega võrreldes. Nüüd puhkesid tallinnakeelse trükikõlbliku tõlke üle tulised vaidlused ja korraldati tõlkekonverentse, sest liivimaalased soovisid reformida ka tallinna keelt (Pahtma, Tafenu 2003; Tafenu 2011). Eestimaalaste konservatiivne tõlkeversioon on säilinud nn Pilistvere käsikirjas (vt lähemalt Tafenu 2007), keeleuuendajate tööd esindab 1694. aastast pärit koopia, mida peetakse üsna täpseks ära kirjaks versioonist, mille Johann Hornung pani kirja 1687/1688. aasta sügistelvel (vt lähemalt Reila 2007). Mõningase kohendamise järel ilmus uuenduslik versioon viimaks 1715. aastal ning jõudis siis pärast veelkordset toimetamist lõpuks, 1739. aastal, ka esimesse trükitud täispiiblisse. Huvitavat põhjaeesti keele varianti esindab oletatavasti samast reformide ajast pärit vana testamendi tõlge, mida peetakse Andreas ja Adrian Virginiuse tõlke veidi hilisemaks koopiaks (vt lähemalt Ross 2003).

Niisi võib XVII sajandi lõpukümnendite puhul rääkida (pisut tinglikult) neljast näidistekstist: konservatiivne tallinnakeelne Pilistvere käsikiri (Pilistvere 1680–1687), keeleuuenduse tartukeelne etalontekst „Wastne Testament” (WT 1686), uuenduslik tallinnakeelne uue testamendi tõlge Müncheni käsikirja näol (München 1694), uuenduslik tallinnakeelne vana testamendi tõlge Virginiuste tõlke koopia näol (Virginiused 1687–1690).

Müncheni käsikirja ehk Johann Hornungi tõlke oletatava koopia võrdlus ühelt poolt Pilistvere käsikirjaga, teisalt „Wastse Testamendiga”

veenab, et tallinna keeles toimus XVII sajandi 80. aastate lõpul reform, mille käigus kirjakeelt oluliselt degermaniseeriti ja rahvapärastati, ning et tartukeelse „Wastse Testamendi” eeskuju mängis selles reformis tähtsat osa. Sedakaudu on tartu keel mõjutanud kogu hilisemat põhjaeestilist kirjakeelt (Laanekask 2003: 125). Selle üle, mis tallinna keelest edasi sai, võib nüanssides vaielda: kas 1739. aasta piiblitõlge oli Hornungist sammuke tagasi, nagu Eduard Ahrens väidab, või mitte – aga üldine suundumus on üheselt selge.

Hornungist ja tema mõttekaaslastest alguse saanud tallinna keel püsis terve XVIII sajandi ja hakkas omakorda uuenema alles XIX sajandi alguses. Kiriku- ja piiblikeelena püsis see kauemgi, kuid XIX sajandil hakkas ilmalik keel rahvuslikult meelestatud literaatide loomingus omapäi, kirikukeelest sõltumatuna, edasi arenema. Reformitud tartukeelne „Wastne Testament” säilitas oma keelelise ilme üsna muutumatul kujul kuni viimase trükini 1905. Omaette ilmalikku ilukirjanduslikku registrit tartu keeles XIX sajandil välja ei kujunenud, sest rahvusliku konsolideerumise käigus mindi üle ühtsele, põhjaeestilisele kirjakeelele.

2. *saama*-tulevik kummaski kirjakeeles XVII–XIX sajandil

Visandatud arengukäikude taustal mõjub ootamatuna *saama*-tuleviku käekäik kummaski kirjakeeles. Abiverbist *saama* ja põhiverbi supiinist koosnev *saama*-tulevik (*saama* + Sup -tulevik) kopeerib täpselt (ülem)saksa *werden*-tulevikku (*ich werde lesen* → *mina saan lugema*) ning seetõttu peetakse seda laenuliseks võõrkonstruktsiooniks, ehkki ka n-õ ehedast läänemeresoomelisest keeleainesest võib leida lähedasi tarindeid (Mägiste 1936; Metslang 1994; Tragel, Habicht 2012). Eesti kirjakeeles muutus seesugune *saama*-tulevik tavaliseks XVII sajandi esimesel poolel. XVI sajandi üle otsustamiseks pole säilinud piisavalt keelematerjali, kuid arvata võib, et sellal domineeris alamsaksapärane tava, milles tulevikku väljendati abiverbide *tahtma* ja *pidama* kaasabil. Tallinna keeles kasutas Georg Müller igatahes veel XVII sajandi alguses niisugust alamsaksapärast tulevikku, kuid 1630. aastatel ilmunud käsiraamatutes rakendati nii tallinna kui ka tartu keeles juba *saama* + Sup -tulevikku, nt Lk 10:28 mõlemas variandis *saht ellama* (Stahl 1638; Rossihnius 1632). Tallinnakeelses kirjanduses püsis *saama* + Sup -tulevik XVII sajandi 80. aastateni (Lk 10:28 *saht ellama* – Pilistvere 1680–1687). Ka XVII sajandi

keskpaiga lõunaeesti keele olulisim autor Johannes Gutsclaff kirjeldas oma grammatikas seesugust tulevikukonstruksiooni (Gutsclaff 1998 (1648): 111), ehkki oma praktilises tõlkekeeles eelistas ta tulevikutarindis enamasti *ma*-tegevusnimele *da*-tegevusnime (Lk 10:28 *saht ellada* – Gutsclaff 1647–1657; vt lähemalt Ross 2013: 478–479).

XVII sajandi lõpul läks aga tallinna keel selle konstruksiooni puhul tartu keelest uuendustega ette. Keeleuuenduse etalonis, tartukeelses „Wastse Testamendis”, oli *saama* + Sup -tulevik endiselt tavaline väljendusviis (vrd seesama Lk 10:28 *saht ellämä* – WT 1686) ning tartu kirikukeelde jäigi *saama*-tulevik püsima. Samasugust tulevikku kasutas XVIII sajandi lõpu autor Heinrich Andreas Erxleben ka oma vana testamendi lühendatud tõlkes. Erxleben rakendas *saama* + Sup -tarindit isegi oma väljaande neis põhjaeestikeelse trükipiibli järgi sõnastatud osades (vt lähemalt Ross 2011), kus trükipiiblis esineb tuleviku tähenduses oleviku vorm või konstruksioon abiverbiga *pidama*. Nt Ii 5:19 *Kue ahhastusse seest peästab ta sind ärra, ja kui seitsmes kä, ei pea ei middagi kurja sinnusse puutma* (Piibel 1739) → *Kuus Willitsusse sissest saap temmä sinno ärräpästmä, nink kui säitsmes käen: sis ei sa middäke kurja sinno putma* (Erxleben 1796). Tartukeelsetes uue testamendi väljaannetes püsib *saama* + Sup -tulevik kuni viimase trükini 1905. aastal muutumatuna ka kirjakohtades, kus selle järjekindel rakendamine lause eriti lohisevaks teeb, nagu nt Jh 16:13-14 *Ent kui temä saap tulema, tõisiduse Waim, sis saap temä teid kõige tõte sisse juhutama; sest temä ei saa mitte esi hendäst kõnelema, enge mis temä saap kuulma, sedä saap temä kõnelema, nink mis tullew om, teile kuulutama. Temä saap minno ärä seletämä, sest mino omast saap temä wõtma, nink teile kuulutama* (WT 1905).

Tallinna keelest aga kõrvaldati *saama* + Sup -tulevik keeleuuenduse käigus peaaegu täielikult. Oletatavasti ainult aasta-poolteist pärast tartukeelse „Wastse Testamendi” ilmumist valminud tallinnakeelse tõlke veidi hilisemas koopias on *saama*-tulevikust enamasti loobutud (Lk 10:28 *ellad* – München 1694). Johann Hornung kirjutas ka oma grammatikas otsesõnu, et eesti keeles eraldi tulevikuaeg puudub ning tuleviku tähenduses kasutatakse olevikuvormi, *tahtma*-konstruksiooni või muid leksikaalseid vahendeid (Hornung 1977 (1693): 73). Uuenduslikus tallinnakeelses tõlkes tarvitatakse tuleviku tähenduses enamasti kindla kõneviisi olevikuvormi või *pidama*-konstruksiooni (Kilgi 2010: 168–169). Selline ajakasutus iseloomustab ka 1739. aasta täispiiblit. Seal rakendati (*pidama*-

-tulevikule lisaks) eriti ohtralt abiverbi *saama* ja põhiverbi mineviku kesksõna ühendit (*saab teinud/tehtud*) ehk *saama* + Pts -tarindit, milles abiverb võib olla ka mineviku vormis ning mille tähendus on resultatiivne. Tuleviku tähenduses *saama* + Sup -tarindite kasutamist püüti ilmselgelt vältida. Täispiibli vana testamendi toimetamisel redigeeris Anton Thor Helle *saama* + Sup -vormid sihikindlalt välja (Kilgi 2011: 98–99) ning trükiversiooni on neid jõudnud vaid üksikuid.

Tallinna keeles näib *saama* + Sup -tulevik olnuvat põlu all terve XVIII sajandi.² Isegi sajandi lõpu jutukirjanikud, saksa keele eeskuju austav F. G. Arwelius (Kask 1970: 102) ja paiguti lausa vigaselt võõrapärase lausestusega R. W. Willmann (Kask 1970: 104) vältisid seda ning nende keeles esineb tuleviku tähenduses *pidama*-konstruktsioon. Tallinnakeelsest tekstidest õnnestus leida ainult üks tulevikuline *saama* + Sup -tarind („Köki ja Kokka Ramat”: *saab käima*), ehkki *saama* + Pts -tarindeid leidub kõikides tekstides hulgi. Samaaegsetes tartukeelsetes tekstides esineb aga kõigis (partitsiipsetele tarinditele lisaks) vähemalt mõni *saama* + Sup -tulevik³, nt *sawa piddama* (F. D. Lenz), *sawa tullemä* (J. C. Quandt), *sawa ellämä* (A. Raudiall).

Niisugune pilt vastab hästi A. W. Hupeli grammatika kirjeldusele. Nimelt räägib Hupel oma 1780. aastal ilmunud grammatikas *saama*-tulevikust tallinna ja tartu keele puhul erinevat juttu. Tallinna keele osas ütleb Hupel (J. Hornungi ja A. Thor Helle jälgedes) otse, et eesti keeles tulevik puudub ning seda võib väljendada erineval viisil. Ühe võimalusena mainib ta küll ka malli *saama* + Sup (Hupel 1780: 38), kuid näidisparadigmas jätab ta kindla kõneviisi tuleviku lihtsalt välja ning esitab konjunktiivu futuurumi nime all ainult *saama* + Pts -konstruktsioonid (*saan valmis-tanud* – Hupel 1780: 46). Tartu murdes seevastu kirjeldab ta (J. C. Clare käsikirjalise grammatika jälgedes) *saama* + Sup -tulevikku täiesti tavalise

² Väide tugineb peale kirikukirjanduse ka 2013. a märtsis VAKKUR-is kasutada olnud teostele: F. G. Arwelius „Üks kaunis Jutto ja Õppetuse-Ramat”, 1782; N. V. Hagemeister „Lühhikene õppetus maa rahwale”, 1796; A. W. Hupel „Lühhike Õppetus”, 1766–1767, „Arsti Ramat”, 1771; J. Lithander „Köki ja Kokka Ramat”, 1781; R. W. Willmann „Juttud ja Teggud”, 1782. Nagu teada, hilisemates töödes vähemalt Arweliuse keeletarvitus muutus (Kask 1970: 103) ning see võib puudutada ka tulevikutarindeid.

³ Üldistus on tehtud VAKKUR-is 2013. a märtsis kasutada olnud teoste põhjal: J. C. Quandt „Kolm kaunist Waggaause Eenkojut”, 1776; F. D. Lenz „Aija-Kalender”, 1796; A. Raudiall „Ütte wanna Jesusse Teenre”, 1792.

moodustusviisina ja esitab selle näidisparadigmas täieõigusliku liitvormina (*minna sa armastama* – Hupel 1780: 63, 71).

XIX sajandi esimesel poolel, mil tartukeelseid uusi tekste enam kuigi palju juurde ei tekkinud (Laanekask 2001: 125–129), toimus ühiseks kirjakeeleks kujuneva tallinna keelega tekstides uus muutus: *saama* + Sup -tulevik võeti taas kasutusele, kusjuures torkab silma, et selle agarate tarvitajate hulgas leidub palju rahvuslikult meelestatud ning eesti emakeelega või vähemalt eestikeelse tagapõhjaga autoreid. Näiteks Kristjan Jaak Peterson kasutas *saama* + Sup -tulevikku nii proosatekstis kui ka koguni oma luules (*Savad iggaveste / Minnule paistamaie / Armsa Allo silmad!* – IAAK 2001: 55). Eriliselt näib *saama* + Sup -tulevikku armastanutvat F. R. Kreutzwald, kuid tema kõrval tarvitasid seda vana kirjakeele korpuses leiduvatest autoritest⁴ veel O. W. Masing, O. R. von Holtz, Suve Jaan, A. Umbliia, J. Schwelle, G. H. Schüdlöffel, C. Kersten ja „Mai Roos” tõlkija. J. W. L. von Luce paistab tuleviku tähenduses kasutanuvat *da*-infinitiiviga konstruktsiooni (nt *siis saab teie kässi heästi käija siin, ja seäl teises ilmas*). *saama* + Sup -tulevikku ei esine C. W. Freundlich, K. Jordani, G. M. Knüpfferi, P. von Manteuffeli ega C. J. Masingu korpusetekstides.

Põhjaeesti piiblitõlkesse muidugi *saama* + Sup -tulevikku tagasi tooma ei hakatud. Nii oli Eduard Ahrensi poolt iganenult saksapäraseks

⁴ Märtsis 2013 olid VAKKUR-is saadaval: C. W. Freundlich „Pöllomehhe ait”, 1849; O. R. von Holtz „Luggemissed Eestima Tallorahwa moistusse ja süddame juhhatamisseks”, 1817; K. Jordan (tlk) „Lambrise-Ramat”, 1840; G. M. Knüpffer „Õppetusse ramat Saksama lamba-karjastele”, 1837; C. Kersten (tlk) „Peegel Jum-mala rigi leikusse tööst”, 1847; F. R. Kreutzwald „Wina-katk”, 1840; „Ue aasta sowimine”, 1843a; „Reinowadder Rebbane”, 1850a; „Ma- ja Merre-piltid”, 1850b; „Sippelgas”, I 1843b, II 1861; J. W. L. von Luce „Sarema Jutto Ramat”, I 1807, II 1812; P. von Manteuffel „Aiwite peergo walgussel”, 1838; C. J. Masing „Monned Kennad Luggud tõeste sündinud asjadest, Ma-rahwa mele heaks ja hinge kassuks kokkukirjotud”, 1839; O. W. Masing „Ehstnische Originalblätter für Deutsche”, 1816; „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”, 1818; „Jutlus mis Priusse kulutamisse päwal”, 1820; G. H. Schüdlöffel (tlk) „Peter Pung, kaewandaja poeg”, 1843; „Too-mas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal”, 1844; J. Schwelle (tlk) „Mõnned juttud nortele ja wannadele armsaks aja wiiteks”, 3 jagu, 1844; „Illus Kullane Pegel”, 1847; Suve Jaan (Johann Friedrich Sommer) „Wenne Südda ja Wenne Hing”, 1841; A. Umbliia „Aboni üks karja pois ... ”, 1845; (tõlkija tiitellehel märkimata) „Mai Roos”, 1865.

ja vigaseks põlatud tallinna-eesti piiblikeel selle väljendusviisi poolest tegelikult rahvapärasem kui näiteks O. W. Masingu, K. J. Petersoni või F. R. Kreutzwaldi keel.

XIX sajandi grammatikakirjeldustes suhtuti *saama*-tulevikku ettevaatlikult. Eduard Ahrens kordas Hornungist saadik käibinud tõdemust, et eesti keeles väljendab olevikuvorm ka tulevikku ning vajaduse korral võib sellele lisada ainult adverb. Võimalust moodustada tulevikku verbi *saama* abil ta isegi ei maininud, lisas ainult, et abiverbi *võtma* kasutamine tuleviku tähendusega konstruktsiooni moodustamiseks on tarbetu germanism. (Ahrens 2003 (1853): 285–286) Ka „perifraatilises konjugatsioonist” rääkides ei maininud ta *saama* + Sup -tarindeid, vaid kirjeldas ainult *saama* ühendeid partitsiibiga (samas: 288–291). Verbi *saama* tähendust analüüsid tõi ta küll tähenduste ’zu etwas kommen’ ja ’Einen zu etwas bringen’ illustatsioonina paar *saama* + Sup -tarindit, kuid osas neist on *saama* minevikus ning Ahrens ei seostanud neid ajakategooriaga (samas: 400–401).

F. J. Wiedemann tunnistas oma suures grammatikas, et *saama* abil võib eesti keeles moodustada „üsna saksa keelega sarnase futuurumi”. Näitena tõi ta lause *enne lund ei sä tänawu ohre leikama*, andes sellele kaks tõlgendust: ’vor dem Schnee wird man heuer nicht zum Gersteschneiden gelangen’ (mis sobiks pigem Ahrensi kirjeldatud tähendusega) ja saksa tulevikule vastavalt ’heuer wird man nicht vor dem Schnee Gersteschneiden’. (Wiedemann 2011 (1875): 528) Varasemas, ainult Võru murdele keskendunud grammatikas Wiedemann *saama* + Sup -tarindi saksapärasest tulevikutähendust ei maininud. Seal nentis ta küll, et rahvas kasutab kõnealust konstruktsiooni (nii nagu ka partitsiibiga moodustatud *saama*-passiivi) palju vähem kui sakslastest kirjamehed, kuid kinnitas, et „tegelikult väljendatakse [sellega] tähendust „millegi tegemiseks suuteline olema, mitte enese võimetuse ega ajapuuduse tõttu selles takistatud *saama*””. (Wiedemann 2002 (1864): 95) Suures grammatikas viitas Wiedemann tulevikuvormist rääkides ettevaatlikult paikkondlikele erinevustele, öeldes, et seesugust futuurumit kasutatakse Kesk-Eestimaal vähem kui mujal. Aktiivse saksapärase *saama* + Sup -tuleviku erilise leviku kohta kirjakeeles ei pea ta vajalikuks suures grammatikas midagi öelda, ehkki passiivist rääkides rõhutab teisel, et kirja- ja kirikukeeles levib tulevikuline *saab antama* -tüüpi konstruktsioon. (Wiedemann 2011 (1875): 528, 493)

XX sajandi 30. aastatel soovivad mõned keelekorraldajad *saama*-tulevikust kui saksapärasest väljendusviisist loobuda, kuid mingil määral on see keeles püsinud tänini (Tragel, Habicht 2012: 1401).

3. Võimalikke selgitusi

Malli *saama* + Sup erineval käekäigul kummaski kirjakeeles XVII–XVIII sajandil näib olevat kaks võimalikku selgitust, mis ei pruugi teineteist välistada: a) murdeline tagapõhi, b) keelevälised juhuslikud asjaolud.

Murdelisest tagapõhjust selgitusi otsides tuleb oletada, et tartu keelde jäeti *saama*-tulevik XVII sajandil alles sellepärast, et see mõjus seal keeleomasemalt kui tallinna keeles. See eeldaks, et lõunaeeesti murretes pidi XVII sajandil kas *saama* + Sup -mall ise või mõni sellesarnane tuleviku tähendusega tarind olema levinum kui põhjaeeesti murretes. Otseseid andmeid, mis seda kinnitaksid, on paraku raske leida. Võiks ainult oletada, et ehk oli tuleviku vormi kasutava läti keele mõjul tulevikulisuse väljendamine lõunaeeesti murdeis aktuaalsem kui põhja pool. Rahvapäraste, mittetulevikulise tähendusega *saama* + Sup -tarindite kohta tõdeb Julius Mägiste XX sajandil, et seda laadi konstruktsioonide murdelise leviku pilt pole selge, ent need näivad olevat laialdaselt kasutusel (Mägiste 1936: 78). Ka Eesti Keele Instituudi murdesõnaraamatu käsikirja *saama*-tarindite näitematerjalist pole võimalik selgepiirilist murdelise leviku mustrit tuvastada.

Karl Pajusalu on oletanud, et lõunaeeesti murretes leidub verbi *saama* leksikaalses tähenduses nüansse, mis võisid soodustada selle kasutamist tuleviku väljendamisel.⁵ Verbi *saama* funktsioneerimist tuleviku väljendajana peetakse seotuks tähendustega 'tulema' ja 'õnnestuma' ('come', 'succeed' – Tragel, Habicht 2012: 1399). Eesti Keele Instituudi murdesõnastiku käsikirja praeguses liigenduses verbi *saama* tähenduste juures selgeid murdelisi iseärasusi välja ei joonistu, kuid küsimus vajab kindlasti detailsemat semantilist analüüsi.

Ent isegi kui selguks, et XX sajandil talletatud materjali põhjal on verbi *saama* ja/või selle abil moodustatud tarindite korral tuleviku tähendus lõunaeeesti murretes tõepoolest selgemini esindatud kui põhjaeeesti murretes, ei saa sellest päris üheselt järeldada, et olukord XVII sajandil samasugune oli. Verbi *saama* potentsiaalset tuleviku tähendust võis

⁵ Siinse artikli aluseks olnud ettekande kommentaar Karl Pajusalult Huno Rätsepa juubelikonverentsil 28.12.2012.

Lõuna-Eesti kõnekeeles võimendada just XVIII sajandi tartu kirjakeel. Nii et XVII sajandi keeleuenduse keeleväliseid tegureid tasub igal juhul arvestada.

Olulisim keeleväline asjaolu, mis *saama* + Sup -tuleviku püsimist või kaotamist võis mõjutada, on tollase keeleuenduse kronoloogiline kulg. Reform algas tartu keeles ja „Wastne Testament” ilmus 1686. On võimalik, et *saama*-futuurumi kaotamise idee tekkis keeleuendajatel alles selle etalonteksti ilmumise aegu, kui parandusi ei saanud enam teha, või vahetult sellele järgnenud aastail. 1693. aastal ilmunud uuenduslikus tallinna keele grammatikas on tuleviku puudumine selgelt välja kuulutatud ja 1694. aastast pärinevas tõlkekoopias esineb *saama* + Sup -tulevikku tõesti väga vähe, aga J. Hornungi 1687/1688. aastal kirja pandud variandis võis see veel olemas olla.

Sellele, et *saama* + Sup -tulevik otsustati kirjakeelest kaotada alles XVII sajandi 90. aastate alguses, näib viitavat ka kolmas artikli alguses mainitud uuenduslik tõlketekst, oletatavasti Andreas ja Adrian Virginiuse poolt ajavahemikus 1687–1690 tõlgitud tallinnakeelne vana testament. Nagu Hornungi tõlke puhul, nii ei ole ka selle tõlke originaal säilinud, aga koopias, mida peetakse selle veidi hilisemaks ära kirjakaks, on *saama*-tulevik igatahes täiesti tavaline: 1Ms 2:24 *saap mahha jätma*, 1Ms 3:15 *saap ärratallama*, *saat pistma* jne. Oma autobiograafias (1706) kirjutab Adrian Virginius: „Mina võtsin .. 1687. aasta 20. novembril hr Johann Hornungi enda juurde Puhja, tema tõlkis kogu uue testamendi uuesti, kreeka teksti järgi tallinna-eesti keelde ja andis selle versiooni täiesti puhtaks kirjutatud eksemplarina 1688. aastal hr kindralsuperintendent Fischerile. Mina aga asusin oma õndsas isaga Vana Testamendi juurde, ja me jõudsime sellega niikaugele, et tõlkisime lõpuni pentateuhi ja teised ajaloolised raamatud kuni Iiobi raamatuni.” Sellest lõigust jääb mulje, nagu oleksid Adrian Virginius, tema isa Kambja õpetaja Andreas Virginius ja Johann Hornung 1687/1688. aastal Puhjas kolmekesi koos piiblit põhjakeelsete keelde tõlkinud: Hornung pani kirja keeleuendusliku uue testamendi, Virginiused tõlkisid vana testamenti. Niisugust koostööd eeldades on raske uskuda, et samal ajal kui Virginiused vana testamendi tõlkes *saama* + Sup -tulevikku edasi kasutasid, redigeeris Johann Hornung seda uue testamendi tekstist välja. *Saama*-tuleviku kaotamine tundub olevat niivõrd radikaalne samm, et seda ei saanud teha niisama, ilma omavahel arutamata ja teadlikult sellise valiku kasuks otsustamata. Seda arvestades tundub mõistlikum oletada, et

otsuseni *saama* + Sup -tulevik kui saksapärase konstruktsioon kirjakeelest välja rookida jõuti alles 1690. aastate alguses ning Müncheni käsikiri ei kajasta tuleviku vormistamisel J. Hornungi algset versiooni. Tartukeelne „Wastne Testament” oli tulevikust loobumise ajaks juba ammu ilmunud, aga ka selle teises trükis (1727) polnud uuendust võimalik teha lihtsalt seepärast, et nii keskse teksti kaudu kord juba käibesse läinud keelt ei saa nii olulistest punktides enam muuta. Tallinnakeelse uue testamendi käsikirjadesse viidi muudatus edasise töö käigus 1690. aastate alguses sisse, vana testamendi säilinud koopia võib aga pärineda mõne truu ümberkirjutaja sulest, kes keeleuuenduse ideedega nii hästi kursis polnud.

Päris kindel seesuguses asjade käigus siiski olla ei saa. Virginiustele omistatava vana testamendi tõlke koopiaga seondub mitmeid küsitavusi. Aivar Põldvee on toonud esile, et selles kasutatud kirjaviis erineb kõigist kaasaegseis tekstides kasutatuist, Heiki Reila on peale tulevikuvormide leidnud muidki olulisi keelendeid, mille poolest selle keel Müncheni käsikirja omast selgesti lahkneb.⁶ Eespool tsiteeritud autobiograafia lõigus ei ütle Adrian Virginius otsesõnu, missugusesse keelevarianti nad isaga vana testamenti tõlkisid. Tõdemus, et H. A. Erxlebeni poolt XVIII sajandi lõpul välja antud tartukeelse lühendatud vana testamendi algusosa kattub Virginiustele omistatava tõlke tõlgenduste ja sõnastusega, on viinud hüpoteesini, et Virginiuste algne tõlge võis olla tartukeelne (Ross 2011). Niisugusel juhul tuleks taas mängu murdelise tagapõhja erinevus ning poleks ikkagi välistatud, et keeleuuendajad suhtusid *saama* + Sup -tuleviku vormidesse reformi algusest peale kummaski kirjakeeles erinevalt ning jätsid selle tartu keelde teadlikult alles, samal ajal kui nad selle tallinna keelest sihipäraselt kõrvaldasid.

4. Kokkuvõte

Saksapäraseks peetava *saama* + Sup -tuleviku käekäik oli tartu ja tallinna keeles erinev. Tallinna keelest kõrvaldati see XVII sajandi lõpukümnenditel keeleuuenduse käigus peaaegu täielikult, kuid tartu keelde jäi *saama*-tulevik alles ning püsis piiblitõlkes kuni viimase tartukeelse uue testamendi väljaandeni 1905. aastal. Vanema tõkeloo senise uurituse puhul jääb lahtiseks, kas *saama* + Sup -tuleviku erineva kohtlemise põhjuseks oli XVII sajandi lõpu keeleuuendajate teadlik otsus, mis lähtus

⁶ Ettekanded Eesti Keele Instituudi väliseminaril Puhjas 29.09.2012.

põhja- ja lõunaeesti murrete erinevusest, või tuldi mõttele võõrmõjuliseks peetavast väljendusviisist loobuda lihtsalt tartu keele jaoks liiga hilja, siis kui tartukeelne uuenduslik etalon tekst oli juba trükist ilmunud. Omaette küsimuseks jääb, miks *saama* + Sup -tulevik XIX sajandil põhjaeesti ilmalikus keeles uuesti nii jõuliselt kasutusele võeti, kuid selle selgitamine ei mahu siinse vaatluse raamidesse.

Lühendid

Ii – Iobi raamat; Jh – Johannese evangeelium; Lk – Luuka evangeelium; 1Ms – Esimene Moosese raamat; Pts – partitsiip; Sup – supiin

Keelenäidete allikad

Erxleben 1796 = tartukeelne vana testamendi tõlge raamatus: Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat, ehk Wanna Testament nink Jummal Sädusse Sõnna. Meie Tarto- nink Werro-Ma Rahwa hääs nink Jummal Tundmisse kaswata-misses neide omman Keelen lühhidelt kokkosäetu. Tarto-Linan trükkitu nink müwwa Grentsiusse man. [1796] (Välja andnud H. A. Erxleben.); <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=100461>.

Gutslaff 1647–1657 = J. Gutslaffi käsikirjaline vana ja uue testamendi tõlge; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

IAAK 2001 = IAAK: Kristian Jaak Peterson 200. Kristian Jaak Peterson: aus Anlass seines 200. Geburtstages. Eesti Keele Instituut, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

München 1694 = uue testamendi käsikiri; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

Piibel 1739 = esimene eesti trükipiibel; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

Pilistvere 1680–1687 = uue testamendi käsikirjaline tõlge; tekst osaliselt raamatus: Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlged 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Rosshinius 1632 = J. Rosshiniuse välja antud perikoobid; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

Stahl 1638 = H. Stahli välja antud perikoobid; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

- VAKKUR** = Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus; <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>.
- Virginiused 1687–1690** = Andreas ja Adrian Virginiuse tõlgitud käsikirjalise vana testamendi oletatav koopia; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).
- WT 1686** = tartukeelne „Wastne Testament”; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).
- WT 1905** = Meie Issanda Jesuse Kristuse Wastne Testament ehk Wastse Lepingo Raamat nink Kuninga Tawida Laulu-Raamat. Jurjew (Tarto): Schnakenburg'i man trükkitu.

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 2003 (1853)**. Eesti keele Tallinna murde grammatika. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. K. Ross. [Eesti Keele Instituut]. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.
- Gutslaff, Johannes 1998 (1648)**. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja väljaande koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Hornung, Johann 1977 (1693)**. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. (= Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 3. Fenno-Ugrica 4). Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Kask, Arnold 1970**. Eesti kirjakeele ajaloost I. [Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder.] Tartu.
- Kilgi, Annika 2010**. Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimestes piiblitõlgetes. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 1–2.) Tartu: ESUKA – JEHUL, 163–185.
- Kilgi, Annika 2011**. Anton Thor Helle toimetajakäekiri: kuidas Thor Helle vana testamendi verbimorfoloogiat redigeeris. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 91–108. <http://dx.doi.org/10.3176/esa56.04>.
- Laanekask, Heli 2001**. Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista. – Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III. Toim. N. Määttä, H. Sulkala. (= Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 20.) Oulu: Oulun yliopisto, 117–131.
- Laanekask, Heli 2003**. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Õdagu-meresoomõ hummogupiir'. Läänemeresoome idapiir. Toim. Karl

- Pajusalu, Jan Rahman. (= Võro Instituudi toimõndusõq 15.) Võro: Võro Instituut?, 112–128.
- Metslang, Helle 1994.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – Keel ja Kirjandus 9, 534–547; 10, 603–616.
- Mägiste, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.
- Pahtma, Leino, Kai Tafenau 2003.** Saateks. – Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost. Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim. Jürgen Beyer. (= Ex fontibus archivi historici Estoniae 1.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 9–14.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. Eesti Keele Sihtasutus.
- Reila, Heiki 2007.** Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 556–563.
- Ross, Kristiina 2003.** Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 5–21.
- Ross, Kristiina 2011.** Sisaliku jäljed piiblitõlkes: Lõunaeestikeelse Vana Testamendi saatusest. – Keel ja Kirjandus 8/9, 600–613.
- Ross, Kristiina 2013.** Johannes Gutsلاffi piiblitõlge ja lõunaeesti kirjakeel. – Johannes Gutsلاffi piiblitõlge 1647–1657. Koost. Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 475–484.
- Tafenau, Kai 2007.** Pilstvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 551–555.
- Tafenau, Kai 2011.** Diskussionen über die estnische Schriftsprache in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Argumente und Beispiele. – Linguistica Uralica 2, 130–143. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2011.2.05>.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2012.** Grammaticalization of Estonian *saama* 'to get'. – Linguistics 50 (6), 1371–1412.
- Virginius, Adrian 1706.** Curriculum Vitae Adriani Verginii, Pastoris in Odenpaeh, descriptum Dorpati Anno 1706. d. 9 April. – Beweise zur Livländischen Adelsgeschichte. Dritter Theil. Gesammelt von Friedrich Konrad Gadebusch (LVVA⁷, f 214, n 6, s 144a/12, l 320–340). Tõlk. Kai Tafenau. Käsikiri.

⁷ LVVA = Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2002 (1864). Uurimus Võru murdest. Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Tõlk. Inge Annom. Toim. Külli Habicht, Karl Pajusalu. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.) Tartu.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 (1875). Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Old innovations in South and North Estonian

Kristiina Ross

The article focuses on the fate of the future construction /*saama* 'become' + INF2/ in the two varieties of Old Written Estonian during the language reform at the end of the 17th century. The construction exactly corresponds to the respective (High) German construction and is generally believed to have been borrowed (*ich werde lesen* → *mina saan lugema*) although there are some similar constructions in Finnic languages as well. The construction was common in the most important text of Old South Estonian (New Testament 1686), and in Literary South Estonian it was actively used until the extinction of this variety at the beginning of the 20th century. As for Old North Estonian, the construction was excluded during the 17th-century reform. It was not used in the first complete Estonian Bible (1739), and North Estonian authors of the 18th century deliberately avoided it. In the 19th century the construction again became frequent in Literary North Estonian. It is argued whether the destiny of the construction in the two varieties was due to differences between South and North Estonian dialects or whether it was simply the result of chronological extra-linguistic circumstances of the language reform.

Keywords: history of Standard Estonian, Literary South Estonian, Literary North Estonian, future

Kristiina Ross
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Kristiina.Ross@eki.ee